

»Synd, Forbrydelser og Laster«

FORBRYDEREN I 1800-TALLETS DANMARK

AF

RUNE HOLST SCHERG

Den prækriminologiske epokes antropologiske tænkning og dens betydning for opfattelsen af de kriminelle er først for nylig blevet videnskabeligt behandlet inden for historievitenskaben.¹ Med 'antropologisk' tænkes her på forestillinger, ideer og teorier om menneskets natur og dets grundlæggende karakteristika. Disse tanker har ikke alene haft afgørende betydning for forståelsen af forbryderen, men også for legitimeringen af strafferetten og det tilhørende sanktions- og behandlingssystem. Kun ganske få danske historikere har indtil videre fundet lejlighed til at sætte den antropologiske tænkning i centrum for deres undersøgelse, og endnu færre har forsøgt at samanalisere den kriminologiske og antropologiske tænkning. Knud Michelsens bog om synalejomfruen Rachel Hertz er vel den, som mest direkte har konfronteret problematikken.² Men også historikeren Peter Scharff Smith har berørt spørgsmålet i sin bog om fængselsvæsnets udvikling og har heri f.eks. understreget, hvorledes ændringerne i menneskesynet korresponderede med forandringer i behandlingen af fangerne i fængslerne.³

Det er denne artikels⁴ ærinde at sætte fokus på den antropologiske/kriminologiske tænkning af mennesket, som den udfoldede sig i Dan-

¹ 'Prækriminologisk' refererer til tiden inden kriminologien blev etableret som videnskab, sædvanligvis dateret omkring 1876 ved udgivelsen af Cesare Lombrosos *L'uomo delinquente* (oversat til tysk i 1887 og til fransk i 1888).

² Knud Michelsen: *Synalejomfruen og lægevidenskabens menneskeopfattelse*, København 1989. Begrænsningen ved Michelsens bog er, at den fortrinsvis omhandler den lægelige antropologi og ikke den lærde antropologi i sin helhed.

³ Peter Scharff Smith: *Moralske Hospitaler*, København 2003.

⁴ Artiklen er baseret på mit speciale, bedømt ved Institut for Historie, Københavns Universitet i 2003. Jeg vil takke min daværende vejleder Gunner Lind for opbyggelig kritik samt Elisabeth Naima Mikkelsen, Lars Vangen Christensen og Inga Floto for deres nyttige kommentarer under udarbejdelsen af denne artikel.

mark i perioden 1789-1866. I et kriminologisk perspektiv opfattes perioden mellem tyveriforordningen af 1789 og straffelovsreformen i 1866 almindeligvis ikke som særlig interessant. Denne periode har traditionelt været set som kriminologiens 'middelalder' – en tid, hvor tænkningen af forbryderen var i et limbo mellem de store italienske skoler, Beccarias klassiske og Lombrosos positive. Denne artikel vil dog sandsynliggøre, at tænkningen af forbryderen for det første ikke lå i dvale i denne periode og for det andet var forankret i en meget overbevisende og sejlivet forståelse af mennesket som homo duplex.

Tænkningen af mennesket – det synkrone snit

Hvis man overordnet skal forsøge en kortlægning af tænkningen af mennesket kan det være givtigt i udgangspunktet at identificere de grundlæggende rammer, inden for hvilken tænkningen udfoldede sig. I denne periode fra sidst i 1700-tallet til midten af 1800-tallet synes særlig tre perspektiver på mennesket at være indflydelsesrige i lærde kredse: et liberalt/liberalkonservativt, og ved siden af det et kontekstuel og et strukturelt. Som forståelser eller perspektiver på mennesket formede de sideløbende den kriminologiske debat (også) i denne periode fra slutningen af 1700-tallet indtil midten af 1800-tallet.⁵

Moral og ondskab

Først og fremmest var perioden præget af et *liberalt* perspektiv på mennesket og forbryderen. Perspektivet er karakteriseret ved en forestilling om mennesket som stærkt, frit og (potentielt) selvkontrollerende. Mennesket ses udstyret med fornuft og fri vilje, hvorfor det er sig selv og sine bevæggrunde bevidst og kan (hvis det vil) styre sig selv: Mennesket er autonomt, og forbryderen begår derfor sin forbrydelse med vilje.⁶

Idéhistorisk er denne menneskeforståelse forbundet med fremvæksten af den kontraktteoretiske og naturrettslige tænkning i 1600- og 1700-tallet, den begyndende sekularisering af samfundet⁷ og de franske

⁵ Man kan også argumentere for, at der i den ikke-lærde verden findes et magisk perspektiv på mennesket og forbryderen jf. Rune Holst Scherg: »Synd, Forbrydelser og Laster – Menneskeopfattelser og kriminologiske diskurser i første halvdel af 1800-tallets Danmark«, upubliceret speciale, Institut for Historie, Københavns Universitet, 2003.

⁶ Espen Schaanning: *Kampen om den forbryterske sjel*, Oslo 2002, s. 37.

⁷ Med sekularisering tænkes på den bevægelse, hvor religion går fra at være kultur og viden til at blive tro. Jf. Hanne Sanders: *Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820-1850*, Studier i stads- och kommunhistoria 12, Stockholm 1995, s. 16-17. Hvis man følger Scharff Smiths, 2003 (s.46-47) læsning af den

oplysningstænkere, som i deres kritik af *L'ancien Régime* satte individets rettigheder over statens.⁸ Man må retfærdigvis markere to vigtige nuancer inden for den liberale tænkning: den 'rene' liberale og den liberal-konservative symboliseret ved henholdsvis *homo oeconomicus* og *homo duplex* figurerne.

Homo oeconomicus er i en kriminologisk kontekst særlig forbundet med Cesare Beccarias (1738-1794) tænkning. Centralt heri er opfattelsen af forbryderen som »an independent reasoning individual, weighing up the consequences of crime and deciding the balance of advantage.«⁹ I det hele taget er det synspunktet, at forbryderen ikke er væsensforskellig fra den lovlydige borger, men måske bare et individ som grundet misinformation begår forbrydelser.

I en dansk sammenhæng er det imidlertid den liberal-konservative *homo duplex*-figur, som er den umiddelbart mest interessante. Denne menneskeforståelse blev mest succesrigt ført frem af den tyske filosof Immanuel Kant (1724-1804), hvis forening af teologiens og oplysningens diskurser vandt stor genklang – særlig i den tysktalende del af Europa.¹⁰

Den kantianske antropologi er bygget op om den gammelkristelige forståelse af mennesket som *homo duplex* (det dobbelte menneske).¹¹ *Homo duplex* er først og fremmest karakteriseret ved dets to væsensforskellige sider: ånd og natur. Syndefaldet havde besmittet den oprindelige gode natur,¹² men i og med at mennesket havde fået en ånd, der var fri og fornuftig, besad mennesket evnen til både at undertrykke det syndige kød og stræbe mod det åndens rige, som Kant mente, var af det gode.

franske religionshistoriker Marcel Gauchet, kan man endvidere sige, at »det åndelige [...] i den sekulariserede verden så at sige [er] at finde i den enkelte person, frem for i en gudelig eksistens.«

⁸ Leon Radzinowicz: *Ideology and Crime. A Study of Crime in its Social and Historical Context*, London 1966, s. 12; Ragnar Hauge: *Kriminalitetens årsaker. Utsnitt av kriminologiens historie*, Oslo 1996, s. 20; Vagn Greve: *Straffene*, København 1996, s. 17-18; Scharff Smith, 2003, s. 70.

⁹ Radzinowicz, 1966, s. 12; Ragnar Hauge, 1996, s. 20.

¹⁰ I Danmark trådte den kantianske tænkning i karakter omkring 1800, og Berger kunne i 1794 begejstret beskrive Kants arbejde som »det fra Tyskland udgående fornufts-evangelium.« J.E. Berger i *Dagens Anliggende, et ord til Danmarks selvtænkende Mænd*, 1794, citeret fra L. Koch: *Oplysningstiden i den danske kirke 1770-1800*, København 1914-1915, s. 284. Se A.S. Ørsted: *Over Sammenhængen mellem Dydelærens og Retslærens Princip*, København 1798, for en af de mest entusiastiske introduktioner til Kants lære.

¹¹ Den asketisk-puritanske ånd-versus-legeme-dikotomi og hierarkisering kan føres tilbage til Hellenismen og findes f.eks. symbolsk gengivet i oldkirkens afbildninger af en fugl i et bur. Jan Lindhardt: *Fra tale til tanke. Hovedlinier i den europæiske idehistorie*, København 1987, s. 47-48.

¹² Jf. I.P. Mynster: *Grundrids af den almindelige Psychologi*, København 1830, s. 90.

Ifølge Kant var åndens kamp mod kødet menneskets grundvilkår.¹³ Det åndelige var det sande menneskelige fortrin, mens den fordærvelige natur var det radikale onde »fordi de[n] fordærve[de] grunden for alle maksimer.«¹⁴ For Kant var ondet radikalt, fordi det ikke lod sig udrydde eller overvinde – det kunne kun holdes i ave.

Når Kant og andre i 1700- og 1800-tallet talte om kødet som forskellig fra naturen, var det oftest, fordi man tænkte på seksualiteten. Seksualiteten eller parringsdriften – som den også blev kaldt – var en af de uomgængeligheder, som var en stadig kilde til fordærvelse.¹⁵ I den kantianske optik opstod det onde dog ikke ved menneskets sanselighed, men ved den forkerte konstellation af ånd og natur.¹⁶

Lidenskaberne var i den kantianske optik det arketyperiske onde, fordi de var indbegrebet af fornuftens frivillige slaveri.¹⁷ Menneskets umoralitet blev forbundet med det tragiske i, at mennesket på trods af dets muligheder og evner valgte at lade kødet herske. Mennesket kunne med dets frihed, fornuft og vilje undertvinge den fordærvede natur, hvorfor det også burde gøre det.¹⁸

Helt centralt i den kantianske antropologi – og især i den kantiansk inspirerede kriminologi – var opfattelsen af, at »'Jeg kan ikke', i Moralsens Sprog er det samme som: 'Jeg vil ikke'; thi hvad Mennesket i Henseende til sine Tilbøieligheders Undertvingelse alvorligen vil, det kan det ogsaa.«¹⁹ I den kantianske optik var det lidenskaberne, der var impulsen bag det forbryderiske eller mere præcist: mennesket blev forbryder, fordi det valgte at lade lidenskaberne – dvs. de umoralske maksimer – være bestemmende for dets handlinger.

¹³ Se C.P. Funke: *Psychologie eller Sjælelære. Logik, Moral og naturlig Religion*, København, 1799, s. 43 og Hjalmer Holmquist: *Kirkehistorie*, anden omarbejdede udgave ved Jens Nørregaard, Bind II, København 1935 s. 604 for en diskussion af Kants forståelse af syndefaldet.

¹⁴ Immanuel Kant: »Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft« i *Gesammelte Schriften*, bd. 6., Berlin 1907 (opr. 1793), s. 37. Fra Peter Thielst: *Det onde & Lasterens lyst. To sider af mennesket. To idéhistoriske indføringer*, Frb. 2001, s. 56.

¹⁵ Jf. Funke 1799, s. 105.

¹⁶ Peter Thielst 2001 (s. 56), har beskrevet den kantianske bekymring med hensyn til menneskets svaghed således: »Problemet er tredobbelt ifølge Kant, [...] 1. vort hjerte for den rene fornuft er for svagt: dette er vor gebrækkelighed; 2. vi har en hang til at sammenblande umoralske drivkræfter med moralske: dette er vor urenfærdighed; og 3. vi har hang til at antage onde maksimer: dette er vor ondsksfuldhed.«

¹⁷ Immanuel Kant: *Anthropologie udi pragmatisk Hensigt*, København 1802, s. 294.

¹⁸ Funke 1799, s. 44.

¹⁹ Ibid. s. 44 og s. 60.

Mangelfuld dannelse og skidt selskab

Et andet vigtigt perspektiv på mennesket, der i høj grad prægede perioden, er det *kontekstuelle* perspektiv. Her bliver mennesket opfattet som plastisk og som et produkt af dets historie og miljø. Mennesket er et produkt af en tilblivelsesproces, som individet ikke er fuldstændig herre over, hvor miljøet (opdragelse, det sociale m.m.) opfattes som altafgørende i konstitueringen af det forbryderiske. Ved at markere opdragelsen og miljøet som afgørende flyttes en del af individets ansvar over på forældre, familie og i sidste ende over på samfundet.

Dette perspektiv kan idéhistorisk knyttes til den skotske tænker John Locke (1632-1704).²⁰ Som den svenske idehistoriker Roger Qvarsell har skrevet: »Den bild av människan som spreds under 1700-tallet hade sin utgångspunkt i John Lockes tanke om det nyfödda barnets själsliv som et oskrivet blad där erfarenheten ristar sina spår. Det finnes inga medfödda ideer och inte några för alltid fixerade egenskaper, utan allt människan kan och gör är beroende av den uppfostran hon fått och de erfarenheter som livet givit henne. Även brottslighet, vanart och vansinne beror, enligt detta sätt att se på människan, på brister i uppfostran eller inflytande från en skadelig livsmiljö och inte på ondskas eller andebesättelse.«²¹

Kontekstuelle forklaringsmodeller peger typisk på opdragelsen og det nære miljø – familie, venner og omgangskreds – som afgørende i prægningen af mennesket. Eller mere avanceret på samfundsmæssige institutioners påvirkningskraft.²² Man kan, som Scharff Smith har gjort, knytte forbedringsidealet og fængslets udvikling til forestillingen om det plastiske menneske.²³ Som Scharff Smith understreger, giver både forbedringsprojektet i fængselsdiskursen og hele oplysningsprojektet kun mening, hvis der, på et eller andet niveau, har været en

²⁰ Lockes tanker var almindelig kendt i danske lærde kredse, hvilket tydeligt kan konstateres i den såkaldte 'Howitz-fejde' (mere herom senere). På dansk findes i elvte bind af Campes': *Revisions-Værk, det hele Skole- og Opdragelsesvæsen angaaende*, København, 1804 en oversættelse af Lockes *Haandbog til Brug ved Opdragelsen*.

²¹ Roger Qvarsell: *Utan vett och Vilja. Om synen på brottslighet och sinnessjukdom*, Stockholm 1993, s. 27-28. Franskændene Montaigne (1533-1592) og Helvétius (1712-1771) (hvis værk *De l'Homme, de ses Facultés Intellectuelles et de son Education* 1772, (udgivet posthumt) udkom i uddrag i Danmark i 1788 og 1791 (dansk titel: *Om Mennesket og dets Forstands Evner*)) må også nævnes, idet de videreførte traditionen.

²² Byen eller storbyen kan nævnes som eksempel. Se f.eks. Anonym: *Tiggerne. Original Fortælling*, København 1868, s. 16. Krikken af storbyen kunne også antage strukturelle træk ved at kobles til en kritik af den moderne tid i sin helhed. C.N. David, 1829, refererer netop sådanne synspunkter.

²³ Scharff Smith, 2003, s. 254-255, s. 306 og s. 314.

forestilling om et påvirkeligt menneske, som det nyttede at opdrage på.²⁴ Også Roger Qvarsell har fremdraget netop dette aspekt: »Upplysningstidens humanitære ideal och pedagogiska människoupfattning låg til grund för tron på att alla människor kunde påverkas och förändras och detta väckte tanken på att det borde vara möjligt att behandla brottslingarna istället för att straffa dem.«²⁵

Det er dog også værd at bemærke, at de fleste Locke-inspirerede 1700- og 1800-tals skribenter opretholdt ideen om lidenskaberne som forbrydelsens arnested. Pointen for dem var dog, at den manglende selvbestyring hang sammen med en uudviklet moralsk sans forårsaget af mangelfuld opdragelse i barndommen eller af et dårligt miljø senere i livet.²⁶

Forbrydermennesket og det forbryderiske samfund

Parallelt med den liberale og kontekstuelle tænkning fandtes der en *strukturel* tænkning af mennesket. Hvor man blandt liberale og socialt indstillede principielt mente, at alle forbrydere kunne forandre sig, så var de strukturelt indstillede debattører tilbøjelig til at mene det modsatte.

Da mennesket er undergivet strukturer, som ikke umiddelbart er transcenderbare for det enkelte individ, er menneskets udviklings- og forandringsmuligheder stærkt begrænset. Den menneskelige adfærd ses afledt af strukturelle forhold, hvorfor mennesket må betragtes som determineret i den forstand, at dets opførsel er bestemt, regelmæssig og i princippet forudsigelig. Selvom forbryderen er væsensforskellig fra det ikke-forbryderiske menneske er han – *homo criminalis* – ikke syg i ontologisk forstand – han, og hans handlinger, er i stedet et naturligt produkt af tingenes orden.

I hvert fald tre idéhistoriske traditioner synes at danne ophav til den-

²⁴ Selv om Scharff Smith, 2003 (s.314), med rette kan hævde, at »ideologien bag de moderne fængsler var præget af en social kriminalitetsforståelse [og at] det [...] implicit [lå] i hele teorien om isolation og forbedring, at kriminalitetens årsager var sociale«, betyder det ikke, at det Scharff Smith kalder den sociale kriminalitetsforståelse, var den eneste, endsige den dominerende forståelse af forbryderen i denne periode. Som allerede antydnet og som det senere skal vises, var den 'sociale kriminalitetsforståelse' en mindre og underordnet del af den herskende liberalkonservative forståelse af det forbryderiske.

²⁵ Qvarsell, 1993, s. 110.

²⁶ Selv mente John Locke, »at Anlægget til al Dyd og al Fortjeneste ikke er andet, end at negte sig selv Tilfredsstillelsen af sine Begjerligheder, saasart Fornuften ikke billiger den.« i Campe, 1804, s. 64 (§38).

ne tænkning: den kristne prædestinations tænkning²⁷, den filosofiske materialisme²⁸ og den naturvidenskabelige revolution.²⁹

I 1800-tallet var det særligt lægevidenskaben der prægede den strukturelle menneskeopfattelse. Med Oplysningen accelereredes naturvidenskabens udvikling, og i forlængelse af dens teknologiske fremgang voksede dens prestige i de lærde cirkler. Det var med afsæt heri, at materialismen vandt en blivende indflydelse på tidens tænkning af mennesket.

Det var først og fremmest lægevidenskabens praktikere, der blev bærere af periodens strukturelle tænkning.³⁰ Psykiatrien, der med folk som franskmændene Philippe Pinel (1745-1826) og J.E.D. Esquirol (1772-1840) i 1800-tallets begyndelse oplevede en rivende udvikling i Frankrig, blev særlig indflydelsesrig. Rent metodisk var psykiatrien i høj grad empirisk og eksperimentelt anlagt. Psykiatriens metodiske værktøj var ikke som psykologiens de teologiske dogmer eller de filosofiske deduktioner, men observationer af patienter. Studierne af de sindssyge medførte flere ændringer i lægernes menneskeopfattelse. Så småt begyndte ikke bare de syge mennesker, men også de normale mennesker at blive opfattet som produkter af deres natur.³¹ Som den engelske læge Prichard (1788-1848) skrev, var det »klart, at det maa være Grundforskjelligheder i Legemsbeskaffenheden, som betinge de afvigende Virkninger af de samme ydre Aarsager, og denne Grundforskjel synes at beroe paa den medfødte individuelle konstitution.«³²

Psykiaterne trak også på tidens statistiske interesse, men den statistiske interesse fik endnu større betydning inden for de spirende sam-

²⁷ Jf. Lindhardt, 1987, s. 73.

²⁸ Jf. Paul Edwards (ed.): *The Encyclopedia of Philosophy*, Vol. 5, New York/London 1967, s. 180-183. Særlig den franske læge Julien Offroy de La Mettrie (1709-1751) bog *L'Homme machine* fra 1747 er interessant og skelsættende. Ideen om menneskemaskinen lader sig dog nemt føre tilbage til den cartesianske *bête machine*, men hos La Mettrie blev det alligevel primært den medicinske videnskab i skikkelse af den hollandske læge Hermann Boerhaave (1668-1738) som inspirerede. Jf. Aram Vartanian (Ed.): *La Mettrie's L'Homme Machine. A Study in the Origins of an Idea*, New Jersey 1960, s. 75-76.

²⁹ Som dr. theol. og lektor i religion og moral N. Fogtmann (1788-1851) skrev: »Men det synes virkeligt, at mange, som have lært at kiende Naturlovene, misforstaae disse Love saa aldeles, at de ansee dem for den saakaldte døde materies blindt og nødvendigt virkende Kræfter, der binde og bære alle Ting i Nødvendighedens Kjede. [...] At en saadan Misforstaaelse fører directe til Materialisme og Fatalisme eller Determinisme, det indseer enhver, som veed, hvorom Talen er.« N. Fogtmann: *Den menneskelige Villies Frihed. Efter M. Gustav Ferdinand Borckshammer*, Kjøbenhavn 1827, s. IX-X.

³⁰ Qvarsell, 1993, s. 25;

³¹ Michelsen, 1989, s. 94-95.

³² J.C. Prichard: *Om Sindssygdomme og andre sygelige Sjelstilstande*, Kjøbenhavn 1842, s. 192-193.

fundsvidenskaber. I 1820'erne begyndte matematikerne Adolphe Quetelet (1796-1874) fra Belgien og Guerry (1802-1866) fra Frankrig at foretage 'moralstatistiske' undersøgelser af Frankrigs befolkning. Den statistiske interesse var ikke i sig selv ny, men bearbejdningen og fortolkningen af talmaterialet var anderledes, og specielt den 'naturvidenskabelige' fornemmelse for, at de observerede regelmæssigheder måtte afspejle underliggende lovmæssigheder, fik konsekvenser for opfattelsen af mennesket.

Parallelt med disse 'videnskabelige' udviklinger havde der allerede siden sidst i 1700-tallet eksisteret en 'semi-lærd' materialisme. Den schweiziske præst Caspar Lavaters (1741-1801) fysiognomi fra slutningen af 1700-tallet er et fremtrædende eksempel på tidens kvasividenskabelige og 'naive' materialisme.³³ Kernen i Lavaters fysiognomi var, at der fandtes en harmoni mellem menneskets ansigtstræk og dets moralske anlæg, hvorfor det handlede om »å erkjenne de forhold som det ytre har til det indre, den synlige overflade har til det usynlige innhold.«³⁴

I begyndelsen af 1800-tallet fik denne type tænkning et særligt raffinement, idet den østrigske læge Franz Joseph Gall (1758-1828) med sin frenologi, fik opstillet en teori over den kausale forbindelse mellem karaktertræk og udseende. Med udgangspunkt i hjerneskallens udseende kunne han slutte sig til forskellige hjernecentres størrelse, hvis indbyrdes udvikling bestemte menneskets karakter – herunder om det blev forbryder.³⁵

Selvom både det liberale, det kontekstuelle og det strukturelle perspektiv på mennesket og forbryderen sameksisterede i denne periode, er det ikke ensbetydende med, at de havde samme grad af indflydelse på den lærde diskurs eller eksisterede i et konstant blandingsforhold. Netop det konkrete blandingsforhold er afgørende at få bestemt, hvis det skal være muligt at identificere, hvorledes kriminologierne udviklede sig i perioden, og hvilket perspektiv der kom til at dominere.

³³ Som Schaanning, 2002, (s. 71-74) har bemærket, var Lavaters fysiognomi religiøst begrundet, og det krævede en form for 'genialt blik' at kunne se den fysiognomiske sammenhæng.

³⁴ Schaanning, 2002, s. 73 (fra Lavater: *Physiognomische Fragmente*, 1783, s. 19). Som Qvarsell, 1993 (s. 25), understreger var flere af tidens store europæiske kunstnere påvirket af fysiognomien herunder bl.a. Stendhal, Balzac og Charlotte Brontë.

³⁵ Gall fik efter sigende også foretaget en gipsafstøbning af selve Immanuel Kants hoved. *Information*, 12. feb. 2004.

Oplysning – vilje og fornuft

Indtil 1866 var Christian V's Danske Lov fra 1683 strafferettens basis. Danske Lov var blevet til på en væsentlig anden tid end Oplysningens og var derfor præget af en såkaldt realistisk ideologi indbefattende en ide om kongen som forvalter af en guddommelig retfærdighed.³⁶ På trods af Danske Lov fandt oplysningsideologien alligevel hurtigt en plads i dansk strafferetslig tænkning. Således blev viljens frihed i løbet af 1700-tallet strafferettens hjørnesteen, hvilket betød, at »ingen kan eller bør straffes for en Misgerning, med mindre han haver havt moralsk Frihed paa den Tid, han foretog misgjerning.«³⁷ Strafskylden knyttedes altså til evnen til at kunne vælge sine handlinger frit.³⁸

Man kan spore en lignende interesse for viljens frihed inden for teologien. Den dansk-norske biskop Johan Ernest Gunnerus (1718-1773) kunne i en prædiken om det ondes oprindelse i 1773 fastslå, at »[...] Fristelser vare sterke. Men de [Eva og Adam] hafde og[så] Kræfterne til at modstaae dem alle.«³⁹ Synden knyttes altså til viljen til den syndige handling. Dog, selvom både teologien og kirken prægedes af Oplysningsstrømningerne, blev visse ældre teologiske grundforståelser af mennesket og dets natur opretholdt. I den allerede citerede prædiken beskæftiger Gunnerus sig også med kilderne til onde handlinger, og de beskrives således: »Nogle [Synder] begaaes med Forsæt og Overlæg; andre af Overilelse, Skiödesløshed og Uagtsomhed, eller og[så] [af] en overvindelig Vildfarelse og Vankundighed. [...] Den *sidste Kilde* hos den handlende *maa söges i en Mangel af hans fornödne Opmerksomhed*.«⁴⁰ Hvad der er særlig interessant, er ikke bare, at viljen gøres til det centrale organ mht. sædelighed/usædelighed, men at Gunnerus antyder, at kilden til ondskaben findes inden i mennesket.

I toneangivende teologiske kredse bibeholdtes således en forestilling om en form for fordærvet menneskelig natur, samtidig med, at det blev

³⁶ Greve, 1996, s. 15-16.

³⁷ Juraprofessor Nørregaard (1745-1804): *Forelæsninger over den Danske og Norske Private Ret*, Fjerde Del, 1788, s. 9, citeret fra Hans Chr. Kjærsgaard: *Forbrydelsens Aarsager*, København 1940, s. 26.

³⁸ Også afskrækkelsesdiskursen kom ind i strafferetten. I Placat af 18.maj 1780 kan man fx læse, at: »[...] Hensigt med al Straf, nemlig: at den skal være de skyldige og andre ligesindede til Skræk.« *Allernaadigst Placat hvorved Landsforviisning med Løbe-Pas, i Andledning af Artikels-Brevet for Land-Tienesten ved Sø-Etaten ophæves, og Fæstnings-Arbejde for det slags Malificantere igien anordnes*, 18 maj 1780. Se tillige Flemming Balvig: *Fængsler og fanger*, København 1969, s. 30. Forordning af 18. dec. 1767 kan ligeledes kun forstås som et udtryk for et afskrækkelsessynspunkt.

³⁹ Johann Ernst Gunnerus: *Tale om oprindelsen til det onde i Verden holdet paa Hans Kongel. Majestets Høje fødsels-Fest, d. 29. Januar 1773*, Trondheim 1773, s. 19.

⁴⁰ Ibid. s. 17-18 (kursiveringen er Gunnerus').

understreget, at mennesket – med sin frihed – var i stand til at modstå denne fordærvede naturs impulser.

Tyveriforordningen af 1789

Selvom Christian VII's tyveriforordning af 20. februar 1789 sædvanligvis opfattes som en god indgangsvinkel til Beccarias indflydelse på dansk retsvæsen, er der elementer i netop denne forordning, som tydeligt viser, at Beccarias rene liberale tænkning ikke kan have været den eneste inspirationskilde.⁴¹

Som noget helt nyt lægges der nemlig op til, at straffene ikke kun skal afskrække, men også skal virke forbedrende, samt, at »Forbryderens alder, Opdragelse, foregaaende Levnet, iværende Forfatning, Giernningens Anledning [...] fornemmelig bør komme i Betragtning, til at bestemme [...] Straf[fe]ns Grad.«⁴²

For Oplysningens liberale tænkere var ideen om den forbedrende straf utænkelig, idet en sådan intervention i menneskets liv ville udgøre en krænkelse af individets frihed – en frihed, som man netop prøvede at beskytte. At forbrydelsens subjektive side ligeledes skulle indgå i bedømmelsen af forbryderen, var også i modstrid med de liberale principper, idet det betød, at den samme forbrydelse ville medføre uensartet straf; en forskelsbehandling, som ifølge de liberale jurister var absolut uønskværdig, idet det producerede vilkårlighed og ulighed, som jo netop var det, man søgte at bekæmpe.⁴³

Det er ikke umiddelbart tydeligt ud fra tyveriforordningens paragrafer at fortolke, hvorledes de særlige omstændigheder skulle påvirke stafsættelsen. Juristen, den senere professor, T. Algreen-Ussing (1797-1872) anviser dog i sin *Kriminalhaandbog* fra 1829, hvorledes forordningen skal fortolkes. For det første tydeliggør Algreen-Ussing, at forbedringsmotivet var et underordnet hensyn i forhold til hovedformålet om afskrækkelse og skulle ses i forbindelse med statens ønske om at sikre sig mod den enkelte forbryder ved at fratage ham lysten til nye forbrydelser.⁴⁴

⁴¹ Med denne forordning introduceres således en form for proportionalitetsprincip og tyveriforordningens synes også præget af en vis humanisme. Som der står skrevet i forordningen, var ønsket »at Straf-Lovenes Retfærdighed skal være ledsaget med saa megen Lemfældighed, som den offentlig Sikkerhed tillader.« Ligeledes skulle der være et »passende Forhold imellem Misgjerningens forskellige Grader og sammes Straffe[.]« 6. Forordning, angaaende nærmere Bestemmelse af Straffe for Tyve og Hælere. (20. februar 1789).

⁴² Ibid.

⁴³ Radzinowicz, 1966, s. 9-14; David A. Jones: *History of Criminology. A Philosophical Perspective*, New York 1986, s. 35.

⁴⁴ T. Algreen-Ussing: *Haandbog i den danske Kriminalret*, Kjöbenhavn 1829, s. 11-13.

For det andet fortolker Algreen-Ussing, med støtte i relaterede forordninger og retspraksis, at trængende forfatning, ung alder, kvindeskøn, slet opdragelse, rosværdig foregående levned, uforbeholden bekendelse og anger er omstændigheder, der skal påvirke straffen i formildende retning.⁴⁵ Disse omstændigheder virkede formildende fordi: kvinder og børn var mere følsomme over for straf, hvorfor det ville være uretfærdigt at straffe dem som var de fuldmodne mænd; og for det andet indikerede tilstedeværelsen af disse omstændigheder en mindre *ond vilje* hos forbryderen. Som Algreen-Ussing skriver: »den, der, skjøndt han har erholdt en god Opdragelse, dog gør sig skyldig i Forbrydelser, [viser] derved [...], at han maa have en særdeles indgroet Hang til at begaa Forbrydelser, hvilket der altsaa maa en haardere Straf til at underkue«. ⁴⁶ Og det hedder om det foregående levnedts indflydelse, at: »et foregaaende roesværdigt Levnet her maa virke formildende og et lastværdigt, enten i sig selv blot usædeligt eller ogsaa juridisk strafbart, Levnet, skærpende, kan ikke betvivles, da dette Sidste forudsætter et særdeles Hang til at begaae Forbrydelser og en fortrinlig Styrke i Forbryderens onde Villie.«⁴⁷

Ifølge Tyveriforordningen af 1789 skulle det forbryderiske altså ikke alene aflæses i selve den forbryderiske handling (f.eks. i det stjalnes værdi), men fastslås gennem en granskning af forbryderens opdragelse, tidligere levned, karakter, anledning til forbrydelsen samt forbrydelsens omstændigheder. Erkendelsen af lovbyrderens forbryderiskhed opnåedes gennem en frafiltrering af alt det, der skyggede for det sande forbryderiske, hvilket var hangen eller viljen til det forbryderiske.

Sanselighed, vilje og tyverier i København

Den liberalkonservative interesse i den forbryderiske vilje kommer også tydeligt til udtryk hos Adjunct og Notarius ved det juridiske Fakultet og senere professor i retsvidenskab Mathias Hastrup Bornemann (1776-1840). Han udtrykker således både, at: »Det som bestemmer den menneskelige Villie til at beslutte en Fornærmelse [forbrydelse] er enten Hensigten at forskaffe sig et fysisk Gode, eller, at tilføie andre et Onde, eller begge Hensigter forenede.«⁴⁸ Og at: »Dersom han [forbryderen] lader Fornuften adlyde den sandselige Tilbøielighed, da skeer

⁴⁵ Ibid. s. 167-173.

⁴⁶ Ibid. s. 169.

⁴⁷ Ibid. s. 169-170.

⁴⁸ M.H. Bornemann: *Et Forsøg til at udkaste en almindelig Criminalret*, Kiøbenhavn 1800, s. 23.

dette ikke ved en Naturtvang, men [...] ved hans egen Kraft[.]«⁴⁹ Dette liberalkonservative perspektiv blev særlig populært inden for filosofien og teologien, og professor i teologi ved Københavns Universitet Peter Erasmus Müller (1776-1834) kunne i 1808 udtrykke det således: »Synden bestaaer hos Mennesket ikke i blot uvidenhed eller uklogskab, heller ikke i Attraae til det Pligtstridige som saadant, men i Bevidstheden at foretrække Lasternes tilfredsstillelse for Fornuften Bydende.«⁵⁰

Det er måske ikke overraskende at finde en stærk kantiansk indflydelse på filosofien, juraen eller teologien, men også i mere jordbundne diskussioner af tyveriudviklingen i København bliver det tydeligt, at de liberalkonservative grundforståelser af drifterne og lidenskabene som kriminalitetens arnested er til stede i mindre høj-lærde cirkler.

I begyndelsen af 1800-tallet mente mange, at tyverierne i København var stærkt forøget. For at imødegå denne udvikling blev der i maj 1814 udskrevet en konkurrence 'i de offentlige blade', som bestod i at finde ud af »Hvilke er de meest hensigtsmæssige Midler til i en stor Stad, og navnlig i Kiøbenhavn, at forebygge og afværge Tyverier?«⁵¹ Selvom det i udgangspunktet altså ikke var formålet at forklare tyveriernes årsager, anskuede de fleste respondenter de to problemstillinger som sammenhængende.

Et hovedtema i diagnosticering af tyveriernes årsag var moralens forfald og lasternes trivsel.⁵² Som Captain Lütken skrev: »Man tør vel antage at de tre Fjerdedele og maaske et langt større forhold af alle slige Forbrydelser, begaaes ikke af Nød, men ere umiddelbare Følger af Dovenskab og Liderlighed.«⁵³ At moralen forfaldt og lasterne trivedes, blev forklaret med den stadig dårligere opdragelse og dannelse. Som Himmelstrup Hvidberg, den senere politidirektør, udtrykte det: »De meere væsentlige Aarsager [til Tyveriers og Indbrudes Hyppighed] antager Indsenderen at være [...] Mangel paa god Opdragelse og moralsk dan-

⁴⁹ Bornemann, 1800, s. 188. Se også E.C. Tryde (1781-1860): »Nogle Betragtninger over det Spørgsmaal, hvorledes vi bevare vor Siæl fri, under den Nødvendighed, med hvilken Livet river os med sig« i *Athene*, Femte bind, Kiøbenhavn 1815, s. 537.

⁵⁰ Peter Erasmus Müller: *Kristeligt Moralsystem*, Kiøbenhavn, 1808, s. 182. Om Kants indflydelse på Müller se: P.G. Lindhardt: *Den nordiske kirkes historie*, Kjøbenhavn 1945, s. 200.

⁵¹ Otto Himmelstrup Hvidberg: *Noget om Tyverierne især i Kjøbenhavn*, Kjøbenhavn, 1815, s. 1.

⁵² Anonym: »Om Tyverierne«, *Skilderie af Kiøbenhavn*, Tiende Aargang, no. 80-84, 1813, sp. 1282; Ferdinand Tøttrup: *Athandling om det i de offentlige Blade i Maji 1814 fremsatte Spørgsmål: Hvilke ere de meest hensigtsmæssige Midler til, i en stor Stad og navnlig i Kiøbenhavn at forebygge og afværge Tyverier?*, Kiøbenhavn 1815, s. 9; landsdommer Hoff: *Revision af hr. Kapitain Lützens blad, saavel som tillæg til bladet, om tyverierne i Kiøbenhavn; med oplysende noter*, Kjøbenhavn 1813, s. 4.

⁵³ Frederik Lütken: *Om tyverierne i Kjøbenhavn*, Kjøbenhavn 1813, s. 4.

nelse i den barnlige alder.«⁵⁴ Den var særlig gal med den religiøse opdragelse, som kammerråd og borgmester i København Peder Bech (1757-1818) allerede beskrev det i 1804: »Den umoralitet og Irreligiøsitet, der alt mere og mere indsniger sig blandt den lavere Folkeklasse.«⁵⁵

For det andet blev lasterne næret af den hang til forlystelser og luksus, der bredte sig i samfundet.⁵⁶ Usunde vaner som druk og spil var hovedproblemet: »For en stor Deel maa Aarsagerne dertil [tyverierne] søges i Almuens overhaandtagende Hengivenhed til Drik og Dobbelt.«⁵⁷

Den 'fremadskridende' udvikling i samfundslivet var ikke uden et vist ansvar, for i 'den moderne storby' København var der flere fristelser i form af underholdningsetablissemeter, spillebuler og udskænkingssteder, hvor lidenskaberne kunne vækkes og stimuleres.⁵⁸

Fattigdommen i samfundet blev også forsøgsvis – givetvis af retoriske grunde – lanceret som forklaringsmodel af professor i filosofi Anders Gamborg (1753-1833). Som han skrev: »De almindelige Aarsager til Tyveri ere: Høi Grad af Armod, og stærk Hang til sandselige Fornøielser.« Men som han også skrev: »[jeg] troer imidlertid ikke, at Armod saa letteligen forfører til Tyveri [...] en langt rigere Kilde til Tyveri ligger i stærk Hang til sandselige Fornøielser af et eller andet Slags. Er end ikke enhver Tyv tillige Dranker eller Hoerkarl: saa vil man dog ved at gienemlæse Acterne i Tyvesager letteligen opdage, at det er en eller anden uordentlig Tilbøielighed, i Særdeleshed Kiøndrifternes Tilfredsstillelse, som er Skyld i, at Vedkommende faldt paa at stæle.«⁵⁹

Samlet set betragtede man i slutningen af 1700-tallet og i begyndelsen af 1800-tallet ikke det forbryderiske som et spørgsmål om rationelle overvejelser. Derimod var det konstellationen af manglende dannelse og ond vilje, der gjorde udslaget.

Physionomiske fragmenter og hjerneskallens forretning

Selvom debatten om forståelsen af mennesket på denne tid i overvejende grad foregik inden for den liberalkonservative diskurs, er det værd at bemærke, at der var træk i tiden omkring år 1800, som trak

⁵⁴ Hvidberg, 1815, s. 2. Se også Anders Gamborg: »Hvilke ere de mest hensigtsmæssige Midler til i en stor Stad, og navnlig i Kiøbenhavn, at forebygge og afværge Tyverier?«, *Athene*, Femte Bind, Julius – December 1815, Kiøbenhavn 1815, s. 336-337.

⁵⁵ Peder Bech: *Hvilke ere Aarsagerne til de hyppige Tyverier, der nu, frem for før, forøves? Og Hvorledes kunne disse bedst hemmes?*, København 1804, s. 18.

⁵⁶ *Ibid.* s. 15.

⁵⁷ *Ibid.* s. 14. Se også: Gamborg, 1815, s. 328-329.

⁵⁸ Se bl.a. Anders Gamborg, 1815, s. 321; Ferdinand Tøttrup, 1815, s. 9.

⁵⁹ Anders Gamborg, 1815, s. 320.

menneskeopfattelsen i en helt anden retning. I skikkelse af fysiognomien og frenologien vandt de materielt-strukturelle forestillinger om mennesket en vis udbredelse – særligt i halv-lærde kredse.

I 1700-tallets sidste fjerdedel udgav den schweiziske prædikant J.C. Lavater (1741-1801) nogle fysiognomiske skrifter. Lavater havde forinden vundet en vis berømmelse som prædikant, og han havde i den forbindelse besøgt Danmark.⁶⁰ Lavaters store værk om fysiognomien (*Physiognomische Fragmente* (1775-1778)) blev dog aldrig i sin helhed oversat til dansk, og selvom et enkelt lille fysiognomisk skrift blev oversat,⁶¹ er der ikke mange spor af hans lære fra denne periode i Danmark. Den fik dog siden hen en renæssance i en mere gunstig kontekst i 1870.⁶²

Derimod var der langt mere genklang for den østrigske læge Franz Joseph Galls frenologiske lære. Han besøgte i 1805 København,⁶³ hvor han forelæste for et ivrigt publikum, og i forlængelse heraf blev der publiceret flere småskrifter om hans lære.⁶⁴ Som en anonym skribent skrev i 1813 i *Skilderie af Kiøbenhavn*: »Hvorlidet man end i ét og alt kan antage Galls Organlære for afgjort rigtig, saa er det dog vist, at hans Mening om Tyvsorganet ikke er at forkaste.«⁶⁵

Det særlige ved Galls system var, at han mente at kunne påvise, at der var et særligt center for tyveri og mord i hjernen, og at en overudvikling af disse forbryderiske anlæg kunne gøre mennesker til kriminelle.⁶⁶ De

⁶⁰ Se: Louis Bobé (udg.): *Johan Casper Lavaters rejse til Danmark i sommeren 1793*, Kjøbenhavn 1898.

⁶¹ J.C. Lavater: *Tvende Breve til en ung Paarørende, tilligemed nogle physiognomiske Regler* (oversat ved Erasmus Gunnerus), Kjøbenhavn 1784, s. 95.

⁶² Se f.eks.: J.C. Lavater: *Hundrede physiognomiske Regler*, Kjøbenhavn 1872; J.C. Lavater: *Udtag af Physiognomiske Fragmenter*, Kjøbenhavn 1874. Den fysiognomiske tænkning dukker dog op flere steder i perioden, se f.eks. Sophus Schack: *Portraitparalleller til Beviis for Ligheden mellem Mennesket og Dyre*, Kjøbenhavn 1859.

⁶³ Mens Gall var i Kjøbenhavn besøgte han Stok- Tugt- og Forbedringshuset, hvilket ifølge *Nyeste Skilderie af Kiøbenhavn* skulle have afstedkommet følgende: »Paa det Sted traf han en Forbryder, hvis Hoved han fandt meget skønt, og uden at føle derpaa erklærede han, at dette Menneske maatte besidde en høj Grad af Godmodighed. Det var den bekendte slave Peder Michelsen, om hvis godmodige Sindelag der aldeles ikke havens nogen Tvivl. – Om den bekendte Guldhornsraner Heidenreich sagde han, at han besad Kunstorganet i høj Grad [...] Han opdagede ogsaa straks hos et Fruentimmer, som havde dræbt sit barn, Mordorganet.« Citeret fra Villadsen Christensen: »Dr. Galls ophold i Kjøbenhavn 1805«, *Historiske meddelelser om Kjøbenhavn*, Ottende bind, 1921, s. 220-221.

⁶⁴ G.L. Lahde: *Menneskets Hjerne-organer, efter Docter Galls Bemærkninger*, Kjøbenhavn 1805; W.A. Obdrup: *Dr. Galls lære om Hjernens forretninger og Hjerneskillen*, Kjøbenhavn 1805; M.F.L. Winther: *Dr. Gall's Lære om Hjernen og Hjerneskillen*, Kjøbenhavn 1805; Joach. Junge: *Gjenpart af en Skrivelse angaaende Galls sidste Forelæsning*, Kjøbenhavn 1805.

⁶⁵ Anonym, 1813, sp. 1318.

⁶⁶ Jf. Klingberg: »Om Dødsstraffe og deres Indvirkning paa Tilskuernes Stemning« i *Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter*, Tiende Aargang, Kjøbenhavn 1814, s. 420.

destruktive egenskaber var latente i alle mennesker, men blev hos de fleste »formedelst de Baand, der knytter Borgersamfundet i fredelige Stater«, holdt i ave.⁶⁷ Erfaringerne fortalte dog, at under særlige omstændigheder kunne disse træk ved den menneskelige natur virke med en sådan kraft, at individet ikke evnede at beherske sig. Som Klingberg skrev, kunne der påtvinges »os Forestillinger, som, uagtet alle vore Bestræbelser for at bekiempes dem, blive saa levende, at vi ikke mere have vor Villie i vor Magt, fordi vort egentlige Jeg befinder sig i en feberagtig Tilstand, i en Tilstand af Slaverie.«⁶⁸

Selvom den gallske lære ikke synes at have haft den store dybtgående gennemslagskraft, anskueliggør beskæftigelsen med det frenologiske (og fysiognomiske) system den u håndgribelige og vedblivende længsel efter harmoni mellem ydre og indre.⁶⁹

Fejder: Synd, sygdom eller natur?

Mens man i juridiske og filosofiske kredse opfattede viljens frihed som et spørgsmål om enten/eller – man var enten fri eller ufri – begyndte man andre steder, bl.a. i den praktiske strafferet, at arbejde med grader af viljens frihed, hvilke introduktionen af 'formildende omstændigheder' i strafferetten kan ses som udtryk for. Skismaet mellem teori og praksis var dog en stadig kilde til konflikt i det strafferetslige miljø – hvilket Howitz-fejden i 1824 blev en konkret manifestation af.

1820'erne blev i det hele taget en fejdernes tid. Fra flere forskellige sider blev den materialistiske strukturalisme forsøgt lanceret: Carl Ferdinand Hommels (1722-1781) deterministiske værk om 'nødvendighedslæren' blev oversat til dansk af Algreen-Ussing, som grundet dårlige anmeldelser også blev kaldet til at forsvare bogen.⁷⁰ Den gallske frenologi havde stadig sine tilhængere og blev af bl.a. lægen Carl Otto (1795-1879), generalkrigscommissair J.B. Neergaard (1775-1864) og redaktør J.C. Lange (1785-1850) forsøgt relanceret.⁷¹ Men årtiets store

⁶⁷ Ibid. s. 420; jf. Obdrup, 1805, s. 30.

⁶⁸ Klingberg, 1814, s. 416.

⁶⁹ Jf. De Quiros: *Modern Theories of Criminality*, London, 1911, s. 2.

⁷⁰ Alexander von Joch (Carl Ferdinand Hommel): *Om Belønning og Straf efter tyrkiske Love*, København, 1824; T. Algreen-Ussing: »Af Intet kommer Intet. En Apostrophe til Recensenten i Litteratur-Tidende No. 42 – 43«, *Nyeste Skilderie af Kiøbenhavn*, enogtyvende Aargang, No. 90-91, 1824.

⁷¹ Se bl.a.: C. Otto: *Phrænologien eller Galls og Spurzhiems Hjerne- og Organlære i fuldstændigt Oversigt og i sine senere Fremskridt med Bidrag til dens nøiere Kundskab og Stadfæstelse*, København, 1825; C. Otto (udg.): *Ny Hygæa*, (Bind I-II), København, 1823-1826; C. Otto (udg.): *Tidsskrift for Prenologien*, Bind I-II, Kiøbenhavn, 1827-28; Se også Sidsel Erik-

fejde var mellem lægen og medlem af Sundhedskollegiet F.J. Howitz (1789-1826) og kantianerne A.S. Ørsted (1778-1860) og biskop I.P. Mynster (1775-1854). I 1824 indrykkede professor i medicin, F.G. Howitz, en artikel om *Afsindighed og tilregnelighed* i det af juristen Ørsted redigerede og udgivne *Juridisk Tidsskrift*. Howitz havde i forbindelse med udgivelsen anmodet Ørsted om at knytte et par bemærkninger til afhandlingen. Dette gjorde Ørsted på en sådan måde, at Howitz følte sig krænket, hvilket startede fejden om viljens frihed.⁷²

På baggrund af sine kliniske erfaringer stod det klart for Howitz, at den enten/eller-tilgang, jurister anlagde over for tilregnelighedsspørgsmålet, var baseret på nogle fejlagtige antagelser om afsindighedens karakter. Howitz mente, at disse forkerte forestillinger var et produkt af den kantianske antropologi – nærmere bestemt den kantianske frihedslære – med dens forestilling om viljen som *aut Cæsar aut nihil*. Derfor forsøgte Howitz at introducere en ny fortolkning af tilregnelighedsspørgsmålet, men blev undervejs i debatten nødet til at udvikle sin egen antropologiske position. Det afgørende træk ved Howitz' antropologi var hans forståelse af mennesket som »materielt organiseret Naturvæsen«, hvis organisering havde »en umiskjendelig Virkning paa hans Villie.«⁷³ Som forfatteren Knud Michelsen noterer, er det »igen-nem Howitz' argumentation for, at den frie vilje er en illusion, [at man] kan finde det afgørende og blivende træk i den lægelige antropologi:

sen: »Mellem medicin og moral« i C. Due-Nielsen (red.): *Historie og historiografi. Festskrift til Inga Floto*, København 2002. J.B. Neergaard: *Om Phrenologien eller den saakaldte Gallske Hjerne- og Hjerne-Organ-Lære*, Kiöbenhavn, 1827; J. B. Neergaard: *Bidrag til Phrenologiens nyeste Historie i Danmark. Tilligemed træk til Børnemorderens Peter Nielsens Characteristik, tildeels Resultater af Samtaler med ham i Fængslet*, Kiöbenhavn, 1827. Det af forfatteren J.C. Lange redigerede ugeskrift *Telegraphen* publicerede mellem 1824 og 1826 et antal af 'antikantianske' artikler. Selvom frenologien aldrig slog igennem, var den også svær at lægge i graven, selv den kendte filosof-psykolog og kantianer Sibbern fandt på sine ældre år en interesse for frenologien se bl.a.: F.C. Sibbern: *Om forholdet imellem Sjæl og Legeme*, Kjøbenhavn, 1849; og Sibberns »Fortale« i Herman Hertz: *Udkast til Temperaments-Lærens Historie, med et bidrag til denne lære selv. Et physio-psychologisk forsøg*, Kjøbenhavn 1856, (uden side-tal).

⁷² Om fejden se bl.a.: Oluf Thomsen: *F.G. Howitz (1789-1826) og hans strid om 'Villiens Frihed'*, København 1924, for begivenhedsforløbet og en diskussion af de vigtigste indlæg. Se desuden: Carl Henrik Koch: »Ørsted og striden om Viljens Frihed« i Ditlev Tamm (udg.): *Anders Sandøe Ørsted 1778-1978. Foredrag i anledning af 200-året for Anders Sandøe Ørsteds fødsel*, København 1980; Knud Waaben: *Retspsykiatri og strafferet i historiens lys*, København 1997; Knud Michelsen, 1989, for en diskussion af debattens substans. Debatten foregik hovedsageligt i de litterære tidsskrifter *Telegraphen* og *Litteratur-Tidende* og i det juridisk orienterede *Juridisk Tidsskrift*.

⁷³ F.G. Howitz: *Om Afsindighed og tilregnelighed, et Bidrag til Psychologien og Retslæren*, Kjøbenhavn 1824 (særtryk af *Juridisk Tidsskrift*, Ottende Bind, første Hefte, Kjøbenhavn, 1824, s. 1-117, med tilføjet forerindring), s. 4-6.

den syge som model for menneskebilledet og umuligheden af at instituere et skel mellem sundt og sygt, normalt og unormalt.«⁷⁴

Modsvaret til Howitz var uden overbærenhed og især A.S. Ørsted, jurist, filosof og senere minister gav hårdt igen. Kritikken af Howitz var på den ene side funderet i en polemisk kritik af hans filosofiske læsning – man mente ikke, at han havde forstået, hvad han havde læst – og på den anden side var den båret af en idealistisk deduktiv udvikling af den kantianske frihedslæres nødvendige sandhed.⁷⁵ Forestillingen om, at forbrydelser var forårsaget, var grundlæggende de liberalkonservative imod, idet det opfattedes som at fjerne det personlige ansvar, som for dem var moralens anker.⁷⁶

På overfladen kan man fristes til at konkludere, at 1820'ernes debatter blot var en reprise af tidligere diskussioner mellem materialister og kantianere, men det væsentligt at bemærke, at på trods af, at den liberalkonservative position gik sejrrigt ud af debatterne, var standpunktet i bevægelse.⁷⁷ Hvor kantianerne i begyndelsen af århundredet så et meget stærkt menneske, så de liberalkonservative i 1820'erne i langt højere grad et svagt og skrøbeligt menneske. Man fornemmer tydeligt tilstedeværelsen af en større bekymring: der var noget farligt i mennesket, som måtte undertrykkes, eller som den danske filosof og psykolog Frederik Christian Sibbern (1785-1872) udtrykte det: »Det kan være, at noget vil frem, som ikke bør frem.«⁷⁸ Denne forståelsesmæssige glidning betød, at menneskets kontrolmekanismer kom i fokus for den moralske bekymring. Derved skabtes en oplagt mulighed for en dialog mellem den liberalkonservative og den kontekstuelle tænkning, idet man nu kunne samles om kravet om større samfundsmæssigt engagement i kampen for den moralske oprustning.

⁷⁴ Michelsen, 1989, s. 15-6.

⁷⁵ Ørsted forholdt sig dog også kritik til Kant. Det var særlig Kants rationalisme, der for den romantisk inspirerede Ørsted var uantagelig, se: A.S. Ørsted: »Et Par Ord i Anledning af den foranstaaende Afhandling«, *Juridisk Tidsskrift*, Ottende Bind, første Hefte, København 1824, s. 136; A.S. Ørsted: »Fortsatte betragtninger over den menneskelige Frihed og Sædelærens Grundbegreb; i Anledning af hr. Professor Howitz' nye Skrift«, *Juridisk Tidsskrift*, Tiende Bind, første Hefte, København 1825, s. 15.

⁷⁶ Jf. Pat O'Malley: *Risk, Uncertainty and Government*, London 2004, s. 138-9.

⁷⁷ Undervejs i debatten måtte Ørsted således indrømme, at viljens frihed havde grader. Som han skrev: »At Friheden, betragtet som virkelig Kraft, har sine Grader [...] følger af Begrebet om en endelig Kraft. Derimod er det klart, at Friheden, som blot evne, som en mulighed af at bestemme sig efter en af sandselig Frygt og Haab uafhængig Drivfjeder, ei kan have Grader.« Det er interessant, hvorledes Ørsted i denne sætning næsten umærkeligt sammenkæder friheden som begreb (altså en abstraktion) med friheden som en konkret mulighed (evne). A.S. Ørsted: »Et Par Ord i Anledning af den foranstaaende Afhandling« i *Juridisk Tidsskrift*, Ottende Bind, første Hefte, København 1824, s. 133-134.

⁷⁸ F.C. Sibbern: *Menneskets aandelige Natur og Væsen. Et udkast til en Psychologie*, Anden Deel, København 1828, s. 56.

Fængslet: Lasternes væksthus og kriminologiens laboratorium

I 1700-tallets slutning, begyndende med englænderen John Howard (1726-1790) og bolivianeren Francisco de Miranda (1750-1816) og efterfulgt af Elizabeth Fry (1780-1845), blev der sat fokus på tugthuse og de indsattes (usle) forhold.

Problemet med fængslerne var først og fremmest – med Capitain i Søetaten Frederik Lütkenes ord – at de »udjevne[de] Levningerne af det moralske Hegn mellem Ret og Uret, [hvorved] de fleste sikkert udlades [fra fængslet] forsynede med tilstrækkelig Frækhed og Snedighed til aldeles at trodse de Bedres Omdømme og Lovenes Tiltale.«⁷⁹

Interessen for fængslerne og fængselsfangerne medførte for det første en humanistisk forankret kritik af fængselsvæsenet, men ligeså væsentligt syntes fornemmelsen for de indsattes høje recidiv at understøtte forestillingen om, at mennesket ikke var moralsk immunt over for de sociale sammenhænge, det var placeret i. C.N. David kaldte således meget sigende fængslerne for »Lasternes og Fordærvsens Planteskole.«⁸⁰

Studierne af fængslerne overbeviste også flere om, at forbrydere var en særlig klasse af mennesker med en særlig oppositionel kultur. Som en anonym skribent skrev: »De Folk, som findes samlede her [i tugthuse], leve i aabenbar Opposition med Borgersamfundet. Deres Stilling indgyder dem Had og Mistanke til alle Mennesker. [...] Et saadant Straffehus udgjør altsaa, i en vis Forstand, en Stat i Staten. [...] Man har [...] et eget Moralsystem, egne Begreber om Ære, Retfærdighed, Mandhaftighed, Kjekhed, ligesaa godt som om Vanære, Uredelighed, Qvindagtighed og Feighed.«⁸¹

Interessen for fængslet og dets funktionalitet markerer begyndelsen på den tætte forbindelse, der senere blev knyttet mellem fængslet og den kriminologiske videnskab. Fængslet blev både et observatorium og et laboratorium for kriminologen, og et sted hvor hypoteser blev testet, viden produceret og forståelser formet. Det moderne fængsel stod således fra dets fødsel i 1800-tallet i centrum ikke bare for de humanistiske reformatorer, men også for den kriminologiske tænkning.⁸²

⁷⁹ Lütken, 1813, s. 6.

⁸⁰ David, 1829, s. 433. For et lignende perspektiv se bl.a. Anonym, 1813, sp. 1286.

⁸¹ Anonym, 1813, sp. 1286-1287. Se også Lütken, 1813, s. 6.

⁸² Jf. David Garland: »The Criminal and his Science«, *The British Journal of Criminology*, vol. 25, no. 2, 1985, s. 114-117. Garland overvurderer nok fængslets rolle ved at hævde, at det var dets individualiserende og differentierende design, som blev reproduceret i kriminologien. Disse elementer i fængslets design opstod jo ikke før den kriminologiske tænkning, men derimod i dialog med denne.

Ny viden(skab) – psykiatri og moralstatistik

I løbet af 1800-tallet blev det tydeligt for stadig flere læger og psykiatere, at de kantianske dogmer om menneskelig fornuft og viljens frihed var en illusion, som ikke repræsenterede den virkelighed, deres praktiske arbejde præsenterede dem for. Psykiatrien udvikledes først i Frankrig og kom via Tyskland og England til Danmark.⁸³ Den nye psykiatriske videnskab bekræftede, at mennesket var bundet mere til det materielle end styret af den frie vilje.⁸⁴ Psykiatrien begyndte i 1840'erne at vinde fodfæste i Danmark, og lægen Harald Selmer (1814-1879), der selv skrev flere kritiske bøger om sindssygebehandlingen i Danmark, oversatte den meget indflydelsesrige engelske læge J.C. Prichards bog *Om Sindssygdomme og andre sygelige Sjælestilstande*, i 1842 og tyskeren J.B. Friedrichs (1796-1862) *Den retslige Psychologi* i 1849, hvorved den nye viden blev tilgængelig for et større publikum i Danmark.⁸⁵ Og som retspsykiateren Chr. Tryde (1834-1904) i 1860 med selvsikker selvfølgelighed kunne fastslå, så havde filosofiens metafysiske spekulationer ingen plads i psykiatrien. Som han skrev: »i Pathologien kjende vi ikke dette Begreb Ufrihed.«⁸⁶

Om end statistikerne Quetelet og Guerrys resultater skabte international debat, kan deres indflydelse på dansk statistisk virksomhed først konstateres i 1860 med udgivelsen af *Statistisk Tabelværk*.⁸⁷ Den tidligere nævnte økonom og fængselsreformatør C.N. David var redaktør på udgivelsen, og på baggrund af det statistiske materiale kunne David konkludere: »[at] For en stor Deel maae disse Forandringer i det aarlige Antal af de for Forbrydelser Tiltalte upaatvivleligen tilskrives Levnetsmidlernes Priis og de lavere Klassers dermed i Forbindelse staaende større eller mindre Nød.«⁸⁸ At materiel nød – hunger o. lign. – kunne gøre mennesker til kriminelle, var ikke en ny ide, men at der kunne føres empirisk bevis for eksistensen af sammenhængen

⁸³ At psykiatrien er slået igennem i Europa, er tydeligt i den af J.B. Friedrich udgivne bibliografi fra 1833 over psykologisk/psykiatrisk litteratur, som rummer mere end 4000 titler. J. B. Friedrich: *Systematische Literatur der ärztlichen und gerichtlichen Psychologie*, Amsterdam 1968 (opr. 1833).

⁸⁴ Michelsen, 1989, s. 60-63.

⁸⁵ Prichard, 1842; J.B. Friedrich: *Den retslige Psychologi. Systematisk fremstillet for Læger og Jurister*, Aalborg 1849.

⁸⁶ Chr. Tryde: *Om Tilregnelighed fra Retslægens Standpunkt*, Kjøbenhavn 1867, s. 32. Andetsteds synes Tryde dog alligevel at have haft en holdning til dette, han citerer således f.eks. Mittermaier: »Som evne og Kraft betragtet mangler Villiens Frihed nemlig ingensinde, end ikke hos den Afsindige, kun dens Ytringer.« Ibid. s. 48.

⁸⁷ *Statistisk Tabelværk*, Ny række, Tyvende Bind, Kjøbenhavn 1860.

⁸⁸ Ibid. s. IV.

var nyt.⁸⁹ Som David videre skrev: »En saadan Overensstemmelse, som vi see her mellem Rugprisens Stigen og Dalen paa den ene Side og Forøgelsen og Formindskelsen af Antallet af de Tiltalte paa den anden Side, kan ikke ansees for noget Tilfældigt, men maa betragtes som staaende i causal Forbindelse.«⁹⁰

Straffeloven af 1866

Straffelovsdebatten i Folke- og Landstinget i forbindelse med vedtagelsen af det, der blev almindelig borgerlig straffelov af 1866, var både lang og omfattende, men det var ikke diskussionen af årsagerne til kriminalitet, der stod i centrum for diskussionen.⁹¹ Selvom straffelovsdebattens antropologiske og kriminologiske indhold derfor er begrænset, kan nogle tematiske regelmæssigheder alligevel spores: for det første og helt centralt bemærkes det, at den frie vilje stadig er krumtappen i de fleste rigsdagsmedlemmers forståelse af det forbryderiske. Men tidligere tiders blinde tillid til menneskets vilje og fornuft er vigende. Synlig er i stedet en stigende bekymring for menneskets moralske styrke.⁹² Man kan også ane en bekymring for de forhærdede vaneforbrydere. Som den nationalliberale jurist C.S. Klein (1824-1900) udtrykte det: »Der kan være menneskelige Væsener, hos hvem Forbrydelsen er bleven til en saadan anden Natur, for ikke at sige Unatur [at dødsstraffen bliver et nødvendigt nødmiddel for at beskytte samfundet].«⁹³ Tilstedeværelsen af disse bekymringer bør dog ikke dække over, at straffelovskompleksets funda-

⁸⁹ Christian VIII's (1839-1848) protegé, væreren og juristen Jørgensen Jomtou (1791-1866) skrev f.eks. i forordet i sit udkast til en ny straffelov: »Den, der mangler Brød, beder, om Arbeide eller Almisse, og, hvis man afslaaer ham det, bliver han Tyv, Røver eller Bedrager. [...] Naar Hungerens Stemme taler, maa Moralitetens, Frygtens og Ærefølelsens forstumme.« Jørgensen Jomtou: *Udkast til en Criminallov*, København 1848, forord uden sidetal.

⁹⁰ *Statistisk Tabelværk*, Ny række, Tyvende Bind, 1860, s. V.

⁹¹ Kernen i debatten både i Landstinget og Folketinget var: 1. Afskaffelsen af livsstraffen, 2. Paragrafferne angående duel og 3. Diskussion af § 79, som omhandlede forhold vedrørende landsforræderi. Straffelovsforhandlingerne findes samlet i to bind som *Forhandlingerne i Rigsdagens 16de og 17de Samling angaaende Almindelig borgerlig Straffelov af 10de Februar 1866*.

⁹² Fallesen: »Folketingets 1st. Behandling af Forslag til almindelig borgerlig straffelovbog«, *Forhandlingerne i Rigsdagens 16de og 17de Samling angaaende Almindelig borgerlig Straffelov af 10de Februar 1866*, Bind II, afsnit II b sp. 582; Juel: »Folketingets 1st. Behandling af Forslag til almindelig borgerlig straffelovbog«, *Forhandlingerne i Rigsdagens 16de og 17de Samling angaaende Almindelig borgerlig Straffelov af 10de Februar 1866*, Bind I, afsnit III b, sp. 2250 og Bind II, afsnit II b, sp. 592.

⁹³ Klein: »Folketingets 1st. Behandling af Forslag til almindelig borgerlig straffelovbog«, *Forhandlingerne i Rigsdagens 16de og 17de Samling angaaende Almindelig borgerlig Straffelov af 10de Februar 1866*, Bind I, afsnit III b, sp. 2271. Se også: Ploug: »Folketingets

ment stadig var den forbryderiske vilje – som der også stod i Landstingets betænkning: »det egentlige Grundlag for Strafskyld, [er] den forbryderiske Villie,«⁹⁴

Ditlev Tamm skriver om straffeloven af 1866, at den byggede på en gengældelsesdiskurs »i den forstand at forbryderens skyld danner grundlaget for straffen.«⁹⁵ Den adskilte sig dog fra Danske Lov, som ligeledes var funderet på en gengældelsesteologi, ved at gengældelsesdiskursen ikke længere stod alene, idet straffene nu både skulle virke præventivt (idet de skulle afskrække den potentielle forbryder) og forbedre den dømte forbryder (i de nye forbedringshuse). Disse andre strafferationaler afspejlede med andre ord væsentligt ændrede menneskeforståelser.

To eller måske tre billeder af forbryderen træder således frem i straffeloven. For det første og mest tydeligt den liberalkonservative *homo duplex*, som i den kriminologiske tænkning bliver til et billede af den umoralske forbryder, som pga. ond vilje, lidenskab samt manglende selvkontrol begår forbrydelser. For det andet findes det plastiske menneske, som grundet manglende eller fejlagtig opdragelse, fattigdom m.m. er blevet forbryder.⁹⁶ For det tredje kan en *homme machine* identificeres og den korresponderende forestilling om en *homo criminalis*. Selvom det kun er en forholdsvis primitiv udgave af dette forbryderbillede, er det bemærkelsesværdigt at se netop denne forståelse repræsenteret på rigsdagen.

Straffelovsforhandlingernes flerfacetterede afbildning af det forbryderiske afspejler, at der i den lærde del af samfundet var flere konkurrerende, men også legitime opfattelser af det forbryderiske. Det afspejler måske også, at det forbryderiske var blevet en mere kompleks størrelse, som det ikke længere gav mening at begribe langs en éndimensional forståelsesakse. Denne mere komplekse kriminalitetsforståelse indbefattede et behov for en straffelov, der kunne håndtere denne kompleksitet. Der var brug for større forskelsbehandling og mere

2den Behandling af Forslag til almindelig borgerlig Straffelov«, *Forhandlingerne i Rigsdagens 16de og 17de Samling angaaende Almindelig borgerlig Straffelov af 10de Februar 1866*, Bind II, afsnit II c, sp. 657.

⁹⁴ »Betænkning over Udkast til Straffelov for Kongeriget Danmark« (afgivet af Brock, Carlsen, B. Christensen, Hasle, Krieger, Ploug, Rasmussen, Sonne og Simony) i *Forhandlingerne i Rigsdagens 16de og 17de Samling angaaende Almindelig borgerlig Straffelov af 10de Februar 1866*, Bind I, afsnit II c, sp. 310.

⁹⁵ Ditlev Tamm: *Dansk og europæisk retshistorie*, København 2001, s. 299.

⁹⁶ Som Schaanning, 2002 (s.199), har bemærket, var introduktionen af 'formildende omstændigheder' i strafferetten ikke udtryk for andet end at den subjektive skyld stadig fremstod som kernen og det sociale som en omkringliggende skal, hvilket også er det indtryk, som står tilbage i straffeloven af 1866.

individualiserede sanktioner, hvilket betød, at der var brug for et distinktionsværktøj i straffeloven, som muliggjorde en sortering af de forskellige typer kriminelle. Et sådant værktøj fik den nye straffelov i § 14 og § 57, der muliggjorde en diskriminering mellem de forskellige typer forbrydere – primært baseret på niveauet for deres forbryderiske vilje og deres modtagelighed for forbedring.⁹⁷

Det borgerlige menneske og den syndige forbryder

Traditionelt har man illustreret 1800-tallets skift i forbrydersyn ved at sammenholde den liberale jurist Cesare Beccaria med den positivistiske læge Cesare Lombroso. Og selvom om man insisterer på at betragte periodens menneskesyn som svævende i et limbo mellem den klassiske og den positive skole, vil det være fejlagtig at betragte periodens tænkning som enten 'post-beccariansk' eller 'præ-lombrososk'.⁹⁸ På basis af nærværende gennemgang af den lærde kriminologi har det været muligt at identificere en tænkning af mennesket og det forbryderiske, som er kendetegnet ved: En pragmatisk liberalkonservatisme, der understregede at: 1. Sanselighed og lidenskab var roden til det forbryderiske, 2. Mennesket var frit og fornuftigt, hvorfor det burde kunne kontrollere sine forbryderiske impulser, og 3. Da menneskets moralske egenskaber var foranderlige, kunne miljøet have en afgørende indvirkning på menneskets forbryderiskhed.

Med andre ord, det forbryderiske opstod ved en omvendt hierarkisering af de menneskelige egenskaber, således at de højere egenskaber

⁹⁷ Straffelovens § 57: »Ved Straffens Udmaaling [...] skal fornemmelig tages Hensyn deels til Gjerningens større eller mindre Farlighed [...] deels til den større eller mindre Styrke og Fashed i Gjærningsmandens Villie, Bevæggrundene til Handlingen, hans Opdragelse, Alder og foregaaende Vandel, hans særegne Stilling til den Forurettede og hans efter Gjærningens Udførelse udviste Forhold.« »Udkast til Straffelov« i *Forhandlingerne i Rigsdagens 16de og 17de Samling angaaende Almindelig borgerlig Straffelov af 10de Februar 1866*, Bind II, afsnit IV e, sp. 1556-1557. Som der også stod i »Udkast til Straffelov for Kongeriget Danmark«: »Det er imidlertid forekommet Kommissionen [straffelovskommissionen], at det vilde være hensigtsmæssigt [...] at aabne Adgang til at tage Hensyn til Forbryderens personlige Individualitet, idet det neppe kan bestrides, at [...] den tilsigtede gavnlige Virkning af Cellesystemet paa Forbryderen er betinget af, at den Paagjældende er i en yngre, for Indtryk mere modtagelig Alder og ikke en gammel forhærdet Forbryder.« *Forhandlingerne i Rigsdagens 16de og 17de Samling angaaende Almindelig borgerlig Straffelov af 10de Februar 1866*, Bind I, afsnit I, sp. 511. Som det også lød i straffelovens § 14: »Hvor en Straffebestemmelse giver Domstolene Valget imellem Tugthuusarbeide og Forbedringshusarbeide, bør den sidste Straf anvendes, naar det ifølge den Skyldiges Alder, foregaaende Levnet og den af ham forøvede Forbrydelses Beskaffenhed findes antageligt, at Ensomheden og Afsondringen fra andre Straffefanger vil kunne have en gavnlig Indflydelse paa ham.« *Forhandlingerne i Rigsdagens 16de og 17de Samling angaaende Almindelig borgerlig Straffelov af 10de Februar 1866*, Bind II, afsnit IV e, sp. 1544.

⁹⁸ Se således Greve, 1996.

trådte i de lavere egenskabers tjeneste. Da det forbryderiske grundlæggende udsprang fra de laveste egenskaber, drejede det sig for mennesket om med viljen at udøve selvkontrol. Ved at efterleve samvittigheden og fornuften handlede mennesket moralsk. Det forbryderiske var således enten udtryk for et bevidst valg eller en laden-stå-til, hvorved man (med vilje) trådte ned i det forbryderiske.⁹⁹ Selvom samvittigheden og fornuften på den ene side blev betragtet som mennesket iboende, var de labile: De kunne både styrkes og svækkes afhængigt af den individuelle prægning. De moralske egenskaber var særlig følsomme i den unge alder, hvorfor påvirkning fra familie, omgangskreds, skole og kirke var uhyre afgørende. De moralske egenskaber måtte ligeledes til stadighed næres og plejes, hvis de vedvarende skulle være virksomme. Ved for stor hengivenhed til kropslige nydelser i form af f.eks. spil, druk og hor kunne de gå til grunde.¹⁰⁰

Med udgangspunkt i de valgte nedslagspunkter er det oplagt at fastslå, at den dominerende forståelse af mennesket ikke undergik en revolutionerende udvikling. Set i straffelovsperspektivet – som har dannet ramme for den undersøgte periode – er der således flere ligheder end der er forskelle mellem tyveriforordningen af 1789 og straffelovsreformen af 1866. Det blev også antydnet, at den liberalkonservative forklaringsmodel i denne periode oplevede et pres fra mere kontekstuelle og strukturelle menneske- og forbryderforståelser, hvilket ikke er synderligt overraskende. Hvad der derimod er interessant, og tidligere måske forbigået, er i hvor høj grad de 'nye' forklaringsmodeller gik i dialog med den liberalkonservative antropologi. Selvom den kantianske tænkning og de konkurrerende sociologiske og lægelige antropologier var i dyb konflikt, havde de altså også deres lighedspunkter. Mange af de betydningsfulde kriminologiske debattører, såsom Beccaria, frenologen Gall, lægerne Howitz, Otto, Friedreich og Prichard (samt moralstatistikens fader, belgieren Quetelet¹⁰¹), undlod f.eks. ikke metaforisk at reproducere forestillingen om *homo duplex*, og de understregede, at der vist fandtes en form for moralsk frihed af den ene eller anden art. Hvad

⁹⁹ Uden for det moralske stod de afsindige, hvis forbryderiske handlinger var udtryk for manglende fornuft.

¹⁰⁰ Scharff Smith, 2003 (s. 254-255 og s. 314), synes at mene, at den sociale kriminalitetsforståelse i denne periode var den herskende. Det bemærkes dog andetsteds, at de utæmmelige drifter blev opfattet som det forbryderiskes rod (s. 313). At mennesket var skrøbeligt og påvirkeligt, var en forestilling, som vandt frem i løbet af 1800-tallet, men forestillingen om, at samfundet skabte forbryderne, var en opfattelse, som var forbeholdt de få, såsom de kriminelle selv. Se f.eks. Ole Kollerød: *Min historie*, København 1978 (forfattet 1840), s. 215 og C.F. Lilja: *Mestertyven Carl Frederik Lilja's mærkværdige Skjebne, driftige Tyverier og mangfoldige Eventyr*, 1863, s. 127.

¹⁰¹ Hauge, 1996, s. 26.

der ligeledes kendetegner disse debattører, er den brede enighed om, at lasterne, liderligheden m.v. er drivkraften bag det forbryderiske i mennesket.¹⁰² Så på trods af, at liberalkonservatismen begyndte at komme i krise i midten af 1800-tallet, overlevede store dele af dens forestillingsverden altså *inden for* de nye konkurrerende måder at tænke mennesket på. På langt sigt forandrede synet på mennesket sig dog betydeligt, og som antydte var det særlig fængselsstudierne, psykiatrien og moralstatistikken, der med tiden fik undergravet den kantiansk inspirerede liberalkonservative antropologi/kriminologi.¹⁰³

I 1828 skrev den engelske kritiker Thomas de Quincey (1785-1859) i *On Murder Considered as One of the Fine Arts*: »Everything in this World has two handles. Murder, for instance, may be laid hold of by its moral handle (as it generally is in the pulpit and at the Old Bailey), and that, I confess, is its weak side; or it may also be treated *æsthetically*, as the Germans call it – that is, in relation to good taste.«¹⁰⁴

To ting synes særlig interessant ved de Quinceys ord. For det første peger han på, at en moralsk tilgang til det forbryderiske kun er én blandt flere mulige tilgange. For det andet minder han os om, at forståelsen af det forbryderiske i lige så høj grad som valget af paryk, klæder, bolig m.m. kan ses som et udtryk for smag. Eller sagt på en anden måde: Smagen for (eller forståelsen af) det forbryderiske er en politisk handling, ligesom smagen for alt andet, og kan som sådan aflæses som en politisk strategi. Og som den amerikanske kriminolog Piers Bierne understreger, udviklede forståelsen af mennesket og forbryderen sig ikke som en logisk eller uundgåelig konsekvens af den idehistoriske eller videnskabelige udvikling.¹⁰⁵

At det liberalkonservative perspektiv blev dominerende, hænger sandsynligvis for det første sammen med, at det i høj grad korresponderede med de lærde borgeres erfaring af livet. For medlemmer af den

¹⁰² Marquis Beccaria: *Om Forbrydelser og Straffe*, København 1796 (opr. 1764), s. 160; Friedreich, s.43-44; Prichard, 1842, s. 217- 219, s. 449; Otto, 1825, s. 364-365; F.G. Howitz: *Determinisme eller Hume imod Kant. Et filosofisk Forsvar for Afhandlingen om Afsindighed og Tilregnelser*, København 1824, s. 54. Også Lombroso arbejdede videre med forestillingen om forbryderen som et menneske med svag vilje. Schaanning, 2002, s. 121.

¹⁰³ Som Richard Wetzell: *Inventing the Criminal. A History of German Criminology, 1880-1945*, Chapel Hill, 2000, (s. 21) ligeledes bemærker: »For the systematic explanation of crime, the work of nineteenth-century 'moral statisticians' was far more important than that of medical doctors.«

¹⁰⁴ Thomas de Quincey: »On Murder Considered as One of the Fine Arts« i David Masson (ed.): *The Collected Writings of Thomas de Quincey*, Vol. XIII, Edinburgh 1890 (opr. 1828), s. 13.

¹⁰⁵ Piers Beirne: *Inventing Criminology. Essays on the Rise of Homo Criminalis*, New York 1993, s. 8.

lærde elite var frihed, muligheder og valg en naturlig del af livet. Borgeren vidste, at opdragelse og dannelse var essentiel, fordi intet afgørende kunne arves. Succes i livet var afhængig af store anstrengelser, vedholdenhed og selvfornægtelse. Disse erfaringer blev tillige underbygget af de erfaringer, man drog af det store 'gennemtræk', der var i borgerskabet. Familier eller individer steg op, og andre faldt igennem. De sociale nedstigninger måtte synes særlig lærerige, idet nedfaldet ofte blev kædet sammen med svag karakter, ødselhed og forlystelsessyge el. lign. Med andre ord bekræftede erfaringerne fra den sociale mobilitet for det første, at intet afgørende nedarvedes; for det andet, at menneskelivet var fyldt med muligheder, og for det tredje, at en stærk vilje og en fast karakter var forudsætningen for det succesfulde menneskeliv. Det er således naturligt, at de lærde borgere opfattede mennesket som frit og ansvarligt, idet det var hvad deres erfaring fortalte dem.¹⁰⁶

For det andet kan fremkomsten af denne særlige forståelse af mennesket eventuelt ses i sammenhæng med skabelsen af en særlig borgerlig identitet centreret omkring intensiveret selvkontrol.¹⁰⁷ Som historikeren David Tjeder har beskrevet det: »It has also been alleged that when the emerging middle classes took over the old aristocratic ideal of self-control, they emphasized more than previously that self-control should stem from a true expression of one's self. It should not be just a mask of courtesy, but an integral part of one's individual personality.«¹⁰⁸ Man kan forestille sig, at ved at forlange at selvbestyrrelsen skulle være en integreret del af selvet, fik borgerskabet markeret sin særlige position i forhold til de andre befolkningsgrupper. Derved blev denne nye (ægte) selvkontrol det, som gav borgerskabet dets kulturelle identitet og dets kulturelle momentum.

¹⁰⁶ Som Hommel, 1824, (s.46) lakonisk bemærkede: »Det er ingen Kunst at følge Fornuften og ingen Røver være, naar Man har sit gode Udkomme.« Som også Garland, 1985 (s.115-116) har bemærket: »All the premises of bourgeois individualism – of private responsibility for action and crime, of free-will and liberty in the face of social forces, of the individual source of criminality – are [...] reproduced [...] in criminological theory.« Og som den franske antropolog Pierre Bourdieu sigende har bemærket, er borgerskabet og de intellektuelles vedvarende reproduktion af frihedsdiskursen netop et bevis på eksistensen af den sociale determinisme. 'Fieldwork in Philosophy' i Pierre Bourdieu: *In Other Words. Essays Towards a Reflexive Sociology*, Oxford, 1990, s. 15.

¹⁰⁷ Norbert Elias: *The Civilizing Process*, Oxford 2000 (opr. 1939).

¹⁰⁸ David Tjeder: »One Hundred Years of Uncertainty: Changing Conceptions of the Ideal Man, 1800-1900« i Arne Jarrick (ed.): *Only Human. Studies in the History of Conceptions of Man.*, Stockholm 2000, s. 155. Elias, 2000, (s. 9-11) har beskrevet den samme proces. Ved at konstruktion af 'kultur' = dybde, som et borgerligt 'adelsmærke' distancerede borgerskabet sig fra adelen, der blev kendetegnet ved 'civilisation' = overflade.

For det tredje kan fremkomsten af det liberalkonservative perspektiv anskues i et magt-teknologisk perspektiv. Ved at konstituere mennesket som et formbart *homo duplex* og gøre det forbryderiske til et spørgsmål om selvkontrol og moral, og derved i næste bevægelse gøre det til et spørgsmål om 'de andre', altså dem der ikke bemestrede denne selvkontrol (de lavere klasser), opnåede man ikke blot en udbredelse af de borgerlige idealer, men også en projektering af det forbryderiske over på de lavere klasser. Herved kunne forbedrings-, opdragelses- og disciplineringsprojekter fra fængselsvæsen over sundhedsvæsen til skolevæsen legitimeres.¹⁰⁹

SUMMARY

Sin, Crimes and Vices The criminal in 19th Century Denmark

This article deals with the criminological thinking in Denmark in the period between 1789 – when a highly influential legislation on larceny was passed – and 1866 when a grand Penal Reform was introduced. The article is predominantly based on published material in the form of religious, legal, philosophical, psychological and quasi-academic literature dealing with the nature of Man and the reason of crime.

During the European Enlightenment, traditional Christian doctrines about Man as having no Free Will and being sinful in nature were challenged by modern ideas about Man as free, rational, and inherently good. Generally, three perspectives on the criminal emerged from the Enlightenment: 1) a liberal/liberal-conservative perspective highlighting the criminal as a free and rational (and therefore) immoral individual; 2) a contextual perspective emphasising the criminal as shaped by the environment; and 3) a structural perspective, representing the criminal as a (natural) by-product of structural conditions.

In Denmark the liberal-conservative view of Man and the criminal (primarily associated with the German philosopher Immanuel Kant) dominated from the 1790s and onwards, although more contextual ideas gradually became incorporated in this bourgeois understanding of crime. At the root of crime was 'lust' in all its manifestations e.g. gambling, drunkenness, and sexual desire. Fundamentally, the criminal was a person who acted on his immoral impulses emanating from either evil will or an undeveloped moral sense. This understanding of the criminal comprised the foundation of the Larceny Legislation of 1789. In the following decades, this conventional bourgeois understanding of Man was frequently challenged by more materialistic and deterministic perspectives. Particularly, Gall's Phrenology became popular, but never gained permanent influence on the dominant discourse on Man and the criminal. Likewise, in 1824, the Danish doctor F.G. Howitz challenged the dominant discourse

¹⁰⁹ Jf. Pat O'Malley: »Risk Societies and the Government of Crime« i Mark Brown (ed.): *Dangerous Offenders*, Florence, KY 2000, s. 21.

by claiming that Man essentially was constituted by his biology and his milieu. Although his ideas did not catch on immediately, many of his ideas can be seen in later psychiatric-medical discourses. In spite of his and even others' fundamental critique of the Kantian principles underlying the liberal-conservative view of Man, the Penal Reform of 1866 was to a large extent founded on exactly these Kantian principles.

Ultimately, the bourgeois understanding of Man and the criminal was challenged by the growing influence of the field of psychiatry and moral statistics. These newly constructed scientific disciplines rather successfully questioned the key assumptions underlying the previous understanding of man as malleable and possessing a free will. By using positivistic methods generated from the natural sciences, which by this time had been elevated in the scientific hierarchy, they managed what other deterministic systems before had not been able to.

The above description of the development of criminological discourses may be seen in relation to the overall development of the 'scientification' of scholarly discourse in the field of humanities and the process of secularisation. Additionally, it seems reasonable to view the construction of the 'immoral criminal' in relation to the construction of a distinctly bourgeois cultural identity. Similarly, it can be argued that the construction of the bourgeois ideal and the criminal being immoral, but at the same time malleable is associated with a new ordering of the mechanisms of social control and discipline.